

Sylwester Jaśkiewicz¹

AMOR SAPIENTIAE W ITINERARIUM DUCHOWYM ŚW. AUGUSTYNA

Streszczenie

Artykuł ukazuje najbardziej charakterystyczne elementy nauczania św. Augustyna na temat *amor sapientiae*. Stanowi on syntetyczną analizę opartą na wypowiedziach z całego życia myśliciela z Tagasty. Opracowanie to kreśli zarazem główne rysy Augustyńskiego *itinerarium* duchowego. Augustyn był głęboko przekonany, że to sama opatrność Boża nie tylko przyprowadziła go do *philosophie portus*, ale i rozpałała duszę wielką miłością do mądrości. U początku umiłowania mądrości przez Augustyna stoi przeczytany w dziewiętnastym roku życia dialog Cyncerona *Hortensjusz*. O ile *amor sapientiae* wprowadził Augustyna najpierw w krainę filozofii, tak od momentu nawrócenia i przyjęcia chrztu jego poszukiwania mądrości będą oparte głównie na powadze Pisma Świętego i autorytecie wiary Kościoła. Stąd augustyński *amor sapientiae* ma wymiar filozoficzny, teologiczny i mistyczny. Tak jak mądrość jest dla św. Augustyna wiedzą spraw ludzkich i boskich, intelektualnym poznaniem spraw wiecznych, najwyższą światłością czy prawdą, tak również droga do niej prowadzi tak przez poznanie, jak i umiłowanie. Ukoronowaniem augustyńskich poszukiwań mądrości jest dotarcie do samego Boga, Mądrości, która jest wcielonym Synem Bożym, Jezusem Chrystusem. Tak jak wielkiemu myślicielowi z Samos, Pitagorasowi, tak również myślicielowi z Tagasty, Augustynowi, w pełni przysługuje tytuł miłośnik mądrości (*amator sapientiae*).

Słowa kluczowe: Święty Augustyn, miłość mądrości, mądrość, miłość, filozofia, *itinerarium*

¹ Ks. dr hab. Sylwester Jaśkiewicz, doktor habilitowany nauk teologicznych w dyscyplinie teologia dogmatyczna. Prowadzi badania w zakresie: trynitologii, charytologii, eklezjologii, mariologii, misjologii i eschatologii. Od lat fascynuje się osobą i spuścizną literacką św. Augustyna. W WSD w Radomiu wykłada misjologię, w ITR w Radomiu eklezjologię, mariologię, eschatologię, a na UKSW w Warszawie prowadzi wykłady ogólnouczelniane; ORCID: 0000-0002-4941-3610. Adres do korespondencji: 26-616 Radom, ul. Młyńska 23/25, e-mail: sylwej@wp.pl.

Abstract

AMOR SAPIENTIAE IN THE SPIRITUAL *ITINERARY* OF SAINT AUGUSTINE

The article shows the most characteristic elements of the teaching of St. Augustine on the subject of *amor sapientiae*. It represents a synthetic analysis, based on statements from the whole life of a thinker from Thagaste. At the same time, this work sketches the main features of the Augustinian spiritual itinerary. Augustine was deeply convinced that God's providence not only brought him to *philosophie portus*, but also ignited the soul with a great love of wisdom. At the beginning of Augustin's love of wisdom, Cicero *Hortensius*, read in the nineteenth year of age, stands. While *amor sapientiae* introduced Augustine first to the land of philosophy, so from the moment of conversion and baptism, his search for wisdom will be based mainly on the seriousness of the Holy Scripture and the authority of the Church's faith. Hence the Augustinian *amor sapientiae* has a philosophical, theological and mystical dimension. Just as wisdom is for St. Augustine knows human and divine matters, intellectual knowledge of eternal matters, the highest light or truth, so also the path leads to her through knowledge and love. The culmination of the Augustinian search for wisdom is to reach God himself, the Wisdom who is the Son of God incarnate, Jesus Christ. Like the great thinker with Samos Pythagoras, the thinker with Thagase Augustine is fully entitled to the title of lover of wisdom (*amateur sapientiae*).

Keywords: Saint Augustine, love of wisdom, wisdom, love, philosophy, *itinerary*

Wstęp

Choć nie wiadomo, kiedy dokładnie została ukuta łacińska sentencja *amor sapientiae* i uznana za nazwę filozofii², to z całą pewnością znana jest doskonale św. Augustynowi. Myśliciel z Tagasty, podobnie jak wielcy myśliciele starożytni, używa z pewną predylekcją tego zwrotu, przez co rodzi się pytanie: jak go pojmuje? Czym jest dla niego miłość mądrości i jak rozumie zwłaszcza tą ostatnią? Papież Jan Paweł II w swoim *Liście apostolskim „Augustinum Hipponensem”* napisał z wielkim uznaniem: „Miłość stanowi duszę wszystkiego, źródło promieniowania i tajemniczą siłę życia duchowego. Należy się przeto Biskupowi Hippony wielka chwała, że do miłości sprowadza całą doktrynę i całe chrześcijańskie życie”³. Sprowadzając filozofię do umiłowania mądrości i starając się ustalić, czym charakteryzuje się postawa miłośnika mądrości, na znaczeniu nabiera kwestia, czy rozmiłowanie się w mądrości oznacza już jej posiadanie, czy też ciągłe dążenie

2 Piotr Jaroszyński, „Od *sophia* do *philosophia*”, *Człowiek w Kulturze* 17 (2005): 145–157.

3 Jan Paweł II, „List apostolski «Augustinum Hipponensem»” II, 5, *L'Osservatore Romano* wyd. polskie 7, 9 (1986): 8; Remo Piccolomini, Natalino Monopoli, *L'Attualità di Agostino. Commento alla Lettera apostolica Agostino d'Ippona di Giovanni Paolo II* (Roma: Città Nuova Editrice, 2005), 154–155.

do niej i jej poszukiwanie. Przyłgnięcie przez miłość do mądrości nie może pozostać bez wpływu na życie samego myśliciela. Odnosząc sentencję *amor sapientiae* do łacińskiego słowa *itinerarium* (łac. *iter* „podróż”), które już od starożytności zwykło łączyć się z opisem podróży, planem czy mapą⁴, warto zapytać także o jej wpływ na całe duchowe życie św. Augustyna.

Międzynarodowa Komisja Teologiczna przedstawiając podstawowe perspektywy, zasady, a także kryteria, które charakteryzują teologię katolicką w dokumencie zatytułowanym: *Teologia dzisiaj: perspektywy, zasady i kryteria* (2011), w ostatniej jego części wyraźnie podkreśliła, że teologia nie jest tylko nauką, ale także mądrością⁵. Zebranie i ukazanie wkładu św. Augustyna w tym właśnie kontekście wydaje się być szczególnie aktualne.

1. *Philosophie portus*

Gdy pod koniec sierpnia 386 roku Augustyn przerwał swoją dotychczasową karierę wykładowcy retoryki w Mediolanie i wraz ze swoją matką oraz grupą przyjaciół⁶ przybył do Cassiciacum (*rus Cassiciacum*), nie wiedział jeszcze, jak bardzo ważny i obfitujący w różnorakie dobrodziejstwa będzie to etap w jego życiu⁷. To właśnie tam, w wiejskiej posiadłości swojego mediolańskiego przyjaciela Werekundusa⁸, w oddaleniu od gwaru ówczesnej stolicy cesarstwa zachodniorzymskiego, Augustyn poświęca czas na modlitwę i rozmyślania. Rozprawia o wszystkim, a więc o tym, co wydaje się być pożyteczne, ale i o tym, co dotychczas wydarzyło się w jego życiu. Tak dochodzi do przekonania o działaniu jakiejś niewidzialnej Opatrzności, która różnymi drogami przyprowadziła go aż do *philosophie portus*⁹. Słowo *portus* oznaczające „port, przystań” – przynależy do języka marynarskiego, którym posługiwał się już Platon¹⁰. Również Augustyn korzysta chętnie z metafory *portus*, o czym dowiadujemy się już z pierwszego dialogu *O życiu szczęśliwym*, który jest relacją trzydniowych rozmów rozpoczętych 13 listopada 386 roku, z racji kolejnej rocznicy urodzin Augustyna. Ponieważ, jak wskazuje tytuł dia-

4 Aleksandra Witkowska, „Itinerarium”, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 7 (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1997), kol. 551.

5 Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Teologia dzisiaj: perspektywy, zasady i kryteria*, nr 86–99, tłum. Krzysztof Stopa (Kraków: Wydawnictwo Księży Sercanów DEHON, 2012), 91–104.

6 Augustyn wymienia z imienia: Alipiusza, Nawigiusza, Licencjusza oraz Trygecjusza. Augustyn, *O porządku* II, 5, tłum. Józef Modrzejewski, w: *Św. Augustyn. Dialogi filozoficzne*, oprac. Władysław Seńko (Kraków: Wydawnictwo Znak, 2001), 158–159 (dalej DF).

7 Augustyn, *Wyznania* IX, 4, tłum. Zygmunt Kubiak (Warszawa, Instytut Wydawniczy PAX, 1978), 156.

8 Angelo Di Berardino, „Cassiciaco”, w: *Agostino. Dizionario enciclopedico*, ed. Allan Fitzgerald, edizione italiana a cura di Luigi Alici, Antonio Pieretti (Roma: Città Nuova Editrice, 2007), 347–348 (dalej ADE).

9 Augustyn, *O życiu szczęśliwym*, I, 1, tłum. Anna Świderkówna, w: DF, 15.

10 Dla Platona szczególnie cenna była zaczerpnięta z języka „morskiego” metafora „drugiej nawigacji” (*deuteros plus*). Giovanni Reale, *Agostino. Amore Assoluto e „Terza Navigazione”* (Milano: Bompiani Editore, 2000), 49–53.

logu, rozmowa dotyczyła problemu szczęścia i możliwości jego osiągnięcia, stąd ukazanie roli filozofii jako przystani ma niebagatelne znaczenie. Są przede wszystkim dwie racje, które, zdaniem Augustyna, należy mieć na uwadze. Po pierwsze, dotarcie do przystani filozofii oznacza uporanie się z niebezpieczeństwami burzliwego morza życia. Sam Augustyn doświadczył najlepiej, jak burzliwe potrafi być morze życia i jak daleko pojawiające się w nim burze potrafią zapędzić człowieka. Drugą niezwykle ważną racją jest fakt, że z przystani filozofii wydaje się już niemalże pewne dotarcie do lądu, a więc do krainy życia szczęśliwego. W praktyce, choć dotarcie do przystani filozofii oznacza pokonanie już największego niebezpieczeństwa, to jednak, jak wyznaje Augustyn Teodorowi, sama przystań filozofii jest tak rozległa, że łatwo w niej pogubić się i pomylić drogę. Stąd Augustyn ośmiela się prosić zaufanego przyjaciela o podanie mu ręki, a więc o bezpośrednie poprowadzenie do krainy, która jest Teodorowi doskonale znana¹¹.

2. Prawdziwa filozofia to *amor sapientiae*

O niezaprzeczalnym wpływie jednego z najwybitniejszych rzymskich mówców, polityków i filozofów, Marka Tulliusza Cyncerona (106 p.n.e. – 43 p.n.e.), na życie i poglądy Augustyna, dowiadujemy się bezpośrednio z jego dzieł¹². Myśliciel z Tagasty jest głęboko zainteresowany cynceroniańską teorią i sztuką retoryczną, jego myślą polityczną i etyczną, a w obrębie filozofii cenił szczególnie przybliżenie czytelnikom łacińskim filozofii greckiej. Już jako dziewiętnastoletni wówczas student w Kartaginie, Augustyn bierze po raz pierwszy do rąk znany dialog Cyncerona *Hortensjusz* (*Hortensius*), i zostaje urzeczony zawierającą się w nim zachętą do filozofii (*philosophia*).

Już od czasu, kiedym w dziewiętnastym roku życia poznał w szkole retora dzieło Cyncerona pod tytułem *Hortensjusz*, zapłonąłem tak wielką miłością do filozofii, że od razu zamierzałem poświęcić się jej całkowicie¹³.

Zagubiony dziś dialog Cyncerona, który jest w swej istocie rozmową Lukullusa, Katullusa i Cyncerona o roli i znaczeniu filozofii – w tak owocny sposób wprowadził Augustyna w istniejącą od dawien dawna „krajnę”, że zrodził w nim do niej miłość.

W zwyczajnym porządku studiów natrafiłem wówczas na jedną z książek autora imieniem Cyncero, którego styl podziwiają wszyscy bardzo, a jego ducha – już nie tak. Książka ta zawiera zachętę do filozofii, a nosi tytuł *Hortensjusz*. To właśnie ona zmieniła uczucia moje i ku Tobie, Panie zwróciła moje modlitwy; i nowe, odmienne wzbudziła we mnie życzenia i pragnienia. (...) Umiłowanie zaś mądrości, jakie we mnie rozniecała ta książka, nosi greckie miano: filozofia¹⁴.

11 Augustyn, *O życiu szczęśliwym*, I, 5, w: DF, 20.

12 Częstotliwość odniesień do wielkiego myśliciela z Arpinum w dziełach Augustyna pozwala wyodrębnić zwłaszcza trzy okresy oddziaływania: do momentu święceń kapłańskich, w czasie powstawania *De civitate Dei*, a także w czasie sporu z Julianem. Augustine Curley, „Cicerone, Marco Tullio”, w: ADE, 396.

13 Augustyn, *O życiu szczęśliwym*, I, 4, w: DF, 18.

14 Augustyn, *Wyznania*, 37 (III, 4).

Przejęta przez Augustyna od Arpinaty miłość do filozofii jest w rzeczywistości od samego początku pragnieniem i umiłowaniem mądrości, bo właśnie filozofia z greckiego oznacza miłość mądrości (*amor sapientiae*)¹⁵. Takie określenie filozofii bardzo szybko zdomowi się w umyśle poszukującego Augustyna, co więcej, urośnie do rangi właściwej jej definicji¹⁶.

3. Czym jest mądrość?

Choć słowo mądrość (*sapientia*) jest słowem często używanym, to jednak jego sens nie jest wcale taki jednoznaczny. Dla Licencjusza i Trygecjusza, wiernych przyjaciół i towarzyszy Augustyna w Cassiciacum, „mądrość jest prostą drogą życia” albo też „mądrość jest prostą drogą, która prowadzi do prawdy”¹⁷. W istocie jednak, jak wyjaśnia sam Augustyn stając się w prowadzonej przez przyjaciół dyspacie sędzią i obrońcą mądrości, należy odwołać się do powszechnie znanej a przekazanej przez Cyncerona definicji, która mówi, że „mądrość jest to wiedza spraw ludzkich i boskich”¹⁸. Nie umniejszając w niczym autorytetu Cyncerona, Augustyn posługuje się także innymi definicjami mądrości. Korzystając z myśli Platona, a zwłaszcza pozostając pod wyraźnym wpływem platońskiej teorii iluminacji, Augustyn podkreśli, że „Mądrość jest jakąś nie dającą się wyrazić ani pojąć światłością umysłu”¹⁹. Podejmując zaś zagadnienie poznania duszy powie, że „Mądrość jest (...) właściwą miarą duszy – jej równowagą”²⁰. O ile przytoczone określenia mądrości zdają się w pierwszej kolejności uwypuklać jej wymiar teoretyczny, tak kolejne lata poszukiwań Augustyna, a zwłaszcza przyjęcie wiary chrześcijańskiej, przyczynią się do dowartościowania także jej wymiaru religijnego i praktycznego zarazem. W swym dialogu z Ewodiuszem podkreśli:

Czy nie sądzisz, że mądrość to nic innego jak prawda, dzięki której widzimy i posiadamy najwyższe dobro?²¹.

Ponieważ prawdziwą mądrość stanowi prawda, stąd niejednokrotnie pojęcia te utożsamiają się ze sobą. Prawda w swej istocie nie jest celem samym w sobie, ale drogą, która prowadzi do osiągnięcia najwyższego Dobra. Przyłgnięcie do najwyższego Dobra wymaga jego uprzedniego poznania, które staje się aktem miłości. W ten sposób na drodze mądrości, czyli poszukiwania i odkrywania prawdy, Augustyn dochodzi ostatecz-

15 „Amor autem sapientiae nomen graecum habet philosophiam”, *Confessionum* III, 4.8, *Patrologia Latina* 32, 686 (dalej PL).

16 Giovanni Catapano, „Filosofia, Idea di”, w: ADE, 730.

17 Augustyn, *Przeciw akademikom*, I, 5.13–15, tłum. Katarzyna Augustyniak, w: DF, 71–73.

18 Augustyn, *Przeciw akademikom*, I, 4.16, w: DF, 74. Giovanni Catapano, „Filosofia, Idea di”, 731.

19 Augustyn, *Solilokwia*, I, 13.23, tłum. Anna Świderkówna, w: DF, 261.

20 Augustyn, *O życiu szczęśliwym*, IV, 33, w: DF, 47.

21 Augustyn, *O wolnej woli*, II, 9.26, tłum. Anna Trombala, w: DF, 552.

nie do Boga, który jest Mądrością²². Im bardziej słowa świętych Ksiąg czyni on swoim duchowym pokarmem, tym bardziej przekonuje się, że „mądrość polega na poznaniu i umiłowaniu tego, co trwa zawsze i zarazem niezmiennie, i tym jest Bóg”²³. Bóg jest najwyższą i niezmienną Mądrością.

4. Miłośnik mądrości (*amator sapientiae*)

We właściwym ujęciu relacji do mądrości, w tym także swojej osobistej, Augustyn korzysta z przykładu jednego z najslawniejszych myślicieli starożytności, Pitagorasa (ok. 572 r. p.n.e. – ok. 497 r. p.n.e.).

Lecz jeśli dyskutować o mądrości jest przywilejem samych tylko mędrców, to co my mamy począć? Czy ośmielimy się może podawać za mędrców, żeby nie poczytano nam za bezczelność dyskutowania o mądrości? Czy też powstrzyma nas przykład Pitagorasa, który nie śmiał podawać się za mędrca i dlatego nazywał siebie filozofem, to jest miłośnikiem mądrości? Słowo to zyskało następnie tak wielkie powodzenie u tych, którzy po nim przyszli, że żaden człowiek, najbardziej celujący we wszystkim, co dotyczy mądrości – tak we własnym mniemaniu, jak i w oczach innych – nie był już nazwany inaczej, jak filozofem²⁴.

Myśliciel z Tagasty, idąc za wielkim myślicielem z Samos, przyznaje filozofowi, a więc miłośnikowi mądrości, przywilej dyskutowania o niej. Osobiście również nie boi się wyznać swojej miłości do mądrości.

A ja jedynie mądrość kocham dla niej samej – wszystko inne: życie, spokój, przyjaciół, cenię tylko ze względu na nią i tylko ze względu na nią obawiam się ich utraty. Jakąż zaś miarę może mieć miłość owego piękna?! Nikomu go przecież nie zazdroszczę, ale przeciwnie – szukam jeszcze jak najliczniejszych towarzyszy, którzy by ze mną do niego dążyli, ze mną zdobywali i cieszyli się nim razem ze mną. I tym milsi mi oni będą, im bardziej będzie nas łączyć wspólnota miłości mądrości²⁵.

Augustyn, deklarując swoją miłość do mądrości, nie pozostał jedynie na poziomie słów, ale bardzo wyraźnie potwierdził ją swoim życiem, uwalniając się od bogactw, zaszczytów, rozkoszy czy sławy. Życie zgodne z zasadami mądrości to dla Augustyna życie według cnoty²⁶. Dzięki cnotcie następuje rozwój duszy.

22 Rudolfo Doni, *Święty Augustyn. Poszukiwanie prawdy. Biografia*, tłum. Lucyna Rodziewicz (Kraków: Wydawnictwo M, 2003), 43–47.

23 Augustyn, *Objaśnienie psalmów (124–150)*, 125, 8, tłum. Jan Sulowski, oprac. Emil Stanula, *Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy t. 42/1* (Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1986), 142 (dalej PSP).

24 Augustyn, *O Trójcy Świętej*, XIV, 1.2, tłum. Maria Stokowska (Kraków: Wydawnictwo Znak, 1996), 422.

25 Augustyn, *Soliloquia*, I, 13.22, w: DF, 261.

26 Leszek Misiarczyk, „Św. Paweł i «Corpus Paulinum» w «itinerarium spirituale» św. Augustyna”, *Studia Płockie* 37 (2008): 68.

5. Mądrość filozoficzna

Augustyn mówiąc często o mądrości, dzieli ją przede wszystkim na ludzką, naturalną oraz boską, nadprzyrodzoną²⁷. To właśnie pragnienie mądrości ludzkiej skłoniło Augustyna do porzucenia kariery światowej i poświęcenia się jej szukaniu²⁸. Ważnym etapem tego poszukiwania były podjęte przez Augustyna, wraz z grupą najbliższych przyjaciół w Casicciacum, rozważania filozoficzne. Trzeba tu jednak od razu dodać, że nie tylko dysputy, czy czytanie ksiąg filozofów, pozwalają zaczerpnąć prawdziwej mądrości, gdyż przykład Moniki potwierdza najwyraźniej, że mądrość godna podziwu wypływa ze źródła boskiego²⁹. Mądrość jest wartością, która stanowi wielkie dobro duchowe człowieka w jego poszukiwaniu szczęścia³⁰. Podczas gdy wielkim nieszczęściem dla człowieka jest brak mądrości, jej posiadanie sprawia, że niczego mu nie brakuje³¹. Mądrość, będąc największym dobrem duszy, jest właściwą jej miarą³². Niebezpieczeństwem dla duszy jest oddalenie się od mądrości, a oddanie się różnego rodzaju rozkoszom, ambicjom czy pysze, a także wszystkim innym tego typu uczuciom i występkom, które zamiast dać jej prawdziwą radość, w efekcie odrywają ją od Boga i skazują na nieszczęście. Posiadanie mądrości nie jest czymś statycznym, trwałym i pełnym dla duszy, ale raczej oznacza ciągłe jej poszukiwanie.

Mądrość ludzką sprowadza Augustyn, za Cynceronem, do dwu fundamentalnych kwestii: poznania Boga i duszy³³. Jak bardzo ważne dla Augustyna było poznanie duszy, jej pochodzenia i natury, związków z prawdą, świadczą najlepiej tytuły jego pierwszych dzieł (*Soliloquia*, *O nieśmiertelności duszy*, *O wielkości duszy*). Aby ukazać związek duszy³⁴ z mądrością, Augustyn koncentruje swoją uwagę na jej najwyższej części, czyli na intelekcie (*intellectus*) albo umyśle (*mens*)³⁵. Dzięki różnym funkcjom, jakie pełni

27 Catapano, „Filosofia, Idea di”, 730–731; Stanisław Kowalczyk, *Człowiek i Bóg w nauce świętego Augustyna* (Warszawa: Wydawnictwo Ośrodka Dokumentacji i Studiów Społecznych ODiSS, 1987), 25; Edward Sienkiewicz, „Mądrość konieczną korektą ludzkiej wiedzy i źródłem szczęścia według św. Augustyna”, *Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie* 17 (2011): 152–153.

28 Augustyn, *Przeciw akademikom*, III, 20.43, w: DF, 149.

29 Augustyn, *O życiu szczęśliwym*, IV, 27, w: DF, 41–42.

30 Mądrość nie tylko jest dobrem duszy, ale jej największym dobrem. W sensie jeszcze bardziej ogólnym należy podkreślić, że nie ma wyższego dobra dla człowieka, jak być mądrym. Augustyn, *Soliloquia* I, 12.21, w: DF, 261.

31 Augustyn, *O życiu szczęśliwym*, IV, 27, w: DF, 42.

32 Augustyn, *O życiu szczęśliwym*, IV, 33, w: DF, 47.

33 W oryg.: „Deum et animam scire cupio. Nihilne plus? Nihil omnino”, *Soliloquiorum Liber Primus*, 2, 7 (PL 32, 872). Wskazując na przedmiot wiedzy filozoficznej, Augustyn wyjaśnia: „Wyłaniają się w niej dwa zagadnienia: pierwsze dotyczy duszy, drugie – Boga. Pierwsze pozwala nam poznać samych siebie, drugie – źródło naszego pochodzenia. Pierwsze jest dla nas przyjemniejsze, drugie bardziej drogie; pierwsze czyni nas godnymi szczęśliwego życia, drugie – szczęśliwymi; pierwsze należy do studiujących jeszcze, drugie – do ludzi już wykształconych”, Augustyn, *O porządku*, II, 18,47, tłum. Józef Modrzejewski, w: DF, 227.

34 Oprócz terminu *anima*, Augustyn posługuje się terminami: *animus* (*duch*, *dusza rozumna*), *mens* (*umysł*), *spiritus* (*duch*) oraz *ratio* (*rozum*). Często też używa zaimków: *se*, *ipse*. Agnieszka Kijewska, *Święty Augustyn* (Warszawa: Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, 2007), 161.

35 Augustyn, *O Trójcy Świętej*, 473 (XV, 7.12); Augustyn, *O wolnej woli* I, 8.18, w: DF, 509–510.

dusza ludzka wobec ciała, które Augustyn ujmuje w siedem etapów³⁶, u szczytu wznoszenia się duszy, na siódmym etapie, możliwa jest kontemplacja Mądrości, a więc widzenie Boga i pełnia szczęścia. Trzeba tu jednak podkreślić przynajmniej dwie prawdy, które uwidaczniają, w jaki sposób pragnienie mądrości ludzkiej spaja się z miłością do mądrości boskiej³⁷. W pierwszej kolejności Augustyn zdaje sobie sprawę z ograniczeń ludzkiej natury, a co za tym idzie, przekonuje się, że znalezienie mądrości nie jest koniecznym następstwem jej szukania. Zaczyna więc z całą swą pokorą i pobożnością prosić o pomoc Boga, idąc szczególnie za autorytetem apostoła Pawła.

Zwracam zaś swe błagania do tego, który jest Mocą i Mądrością najwyższego Boga. Bo czy nie w ten sposób Objawienie przedstawia nam Syna Bożego? (1 Kor 1,24)³⁸.

Mądrości Bożej nie można osiągnąć ludzkim wysiłkiem. Jest Nią sam Bóg, Jezus Chrystus, odwieczne Słowo, które stało się ciałem.

Jakaż zaś jest mądrość godna swego imienia, jeżeli nie mądrość Boża? Wiemy także z Objawienia, że Syn Boży jest właśnie Mądrością Bożą (por. 1 Kor 1,24) i że Syn Boży jest prawdziwie Bogiem. Każdy zatem człowiek szczęśliwy posiada Boga – a na to już dawniej, na początku tej uczty wszyscyśmy się zgodzili. Ale czy uważacie mądrość za coś innego niż prawdę? Przecież i to także zostało powiedziane: „Jam jest Prawda” (J 14,6)³⁹.

Mądrość Boża, która nieskończenie przekracza wymiar ludzki i historyczny, w Jezusie Chrystusie rozbłysła w całej swej okazałości i udziela się każdemu człowiekowi.

6. Mądrość teologiczna

W przeciwieństwie do mądrości filozoficznej, mądrość w znaczeniu teologicznym to mądrość, która w autorytecie wiary znajduje swój fundament, pokarm i siłę. Zanim wiara stanie się odpowiedzią człowieka, najpierw jest darem Bożym, który dociera do człowieka poprzez Kościół. Wiara jest wiarą Kościoła i to Kościół odrzuca jako herezję to, co jest z nią niezgodne. Augustyn, zanim wiarę katolicką uznał za własną, jak pokornie zauważa w *Wyznaniach*, pojmował Chrystusa Pana jedynie za niezwy-

36 Augustyn opracował dwie różniące się częściowo od siebie koncepcje wznoszenia się duszy. Pierwsza bardziej naturalna, filozoficzna (Augustyn, *O wielkości duszy*, XXXIII, 70–76, tłum. Danuta Turkowska, w: DF, 408–414), druga zaś wyraźnie podkreślająca wymiar nadprzyrodzony poprzez oparcie na siedmiu darach Ducha Świętego: Augustyn, *O nauce chrześcijańskiej*, II, 7.9–11, w: Augustyn, *O nauce chrześcijańskiej*, tekst łac.-pol., tłum. Jan Sulowski (Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1989), 57–59; Étienne Gilson, *Wprowadzenie do nauki świętego Augustyna*, tłum. Zygmunt Jakimiak (Warszawa: Wydawnictwo PAX, 1953), 160–163.

37 Catapano, „Filosofia, Idea di”, 731.

38 Augustyn, *Przeciw akademikom*, II, 1.1, w: DF, 82–83. Podobnie: „Ciebie wzywam, Boże, który jesteś Prawdą, bo w Tobie i dzięki Tobie, i przez Ciebie prawdziwe jest wszystko. Tyś jest, Boże, Mądrością, w Tobie i dzięki Tobie, i przez Ciebie mądre jest wszystko, co jest mądre”, Augustyn, *Soliloquia*, I, 1.3, w: DF, 240.

39 Augustyn, *O życiu szczęśliwym*, IV, 34, w: DF, 48.

kle mądrego człowieka, w którym doskonała natura ludzka cieszyła się uczestnictwem w boskiej Mądrości⁴⁰.

U podstaw autorytetu wiary nie ma żadnego innego motywu jak Chrystus. Sformułowanemu w wieku trzydziestu trzech lat programowi Augustyn pozostanie wierny przez całe swoje chrześcijańskie życie.

Nikt nie wątpi, że dwa czynniki są motorem naszego poznania – autorytet i rozum. Ja przyjąłem jako stałą zasadę nie odstępować w żadnym wypadku od autorytetu Chrystusa, bo nie widzę większego autorytetu⁴¹.

Przyjmując autorytet wiary, Augustyn stara się ją pojąć i zgłębić jej inteligencję. U kresu swoich poszukiwań, w modlitwie końcowej traktatu *O Trójcy Świętej* napisze:

Trzymając się tej zasady wiary kierowałem całym swoim wysiłkiem; nie szczędziłem własnych sił i liczyłem na Twoją pomoc, aby szukać Ciebie. Pragnąłem widzieć siłami umysłu to, w co uwierzyłem⁴².

Wysiłek zrozumienia treści wiary wymaga zaangażowania umysłu. Jedną z najbardziej znanych zasad, które służą Augustynowi w pogłębianiu mądrości teologicznej jest ta wyrażona w słowach: „wierź, byś mógł zrozumieć”, a zarazem: „zrozum, byś mógł uwierzyć”⁴³. Akt wiary przeniknięty jest szacunkiem dla ludzkiego umysłu, o czym świadczą najlepiej słowa Augustyna: „Kochaj bardzo intelekt” (*Intellectum vero valde ama*)⁴⁴.

Istnieje podstawowa różnica pomiędzy intelektualnym a rozumowym poznaniem rzeczywistości. Jest to zarazem zasadnicza różnica pomiędzy mądrością a wiedzą.

Jeśli istotna różnica pomiędzy mądrością a wiedzą na tym polega, że intelektualne poznanie rzeczywistości wiecznych należy do mądrości, a rozumowe poznanie rzeczywistości tego świata – do wiedzy, to nie trudno nam osądzić, co należy stawiać na pierwszym miejscu, a co na ostatnim. Przypuśćmy, że trzeba by jeszcze szukać innej zasady rozróżniania tych dwóch porządków poznania. Apostoł niewątpliwie podkreśla tę różnicę, kiedy mówi: „Jednemu dostaje się przez Ducha mowa mądrości, a innemu mowa umiejętności według tegoż Ducha” (1 Kor 12,8). Nawet i wtedy wskazana przez nas różnica występuje bardzo wyraźnie, a mianowicie, że jedno jest intelektualnym poznaniem rzeczywistości wiecznych, a drugie – rozumnym poznaniem rzeczywistości doczesnych, przy czym nikt chyba nie wątpi o wyższości pierwszego z nich⁴⁵.

40 Augustyn, *Wyznania*, 126 (VII, 19).

41 Augustyn, *Przeciw akademikom*, III, 20.43, w: DF, 149.

42 Augustyn, *O Trójcy Świętej*, 526 (XV, 28.51).

43 Augustyn, *Mowa* 43, 9, w: *Św. Augustyn. Wybór mów. Kazania świąteczne i okolicznościowe*, tłum. Jan Jaworski, oprac. Emil Stanula, Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy t. 12 (Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1973), 334.

44 Augustinus, *Epistola* 120, 3.13 (PL 33, 459).

45 Augustyn, *O Trójcy Świętej*, 378 (XII, 15.25); Tomasz Kaczmarek, „Racjonalny charakter wiary według św. Augustyna”, *Vox Patrum* 34, 61 (2014): 427.

Zarówno wiedzy, jak i mądrości nie powinno traktować się jako pojęć przeciwstawnych albo wręcz wykluczających się. Czasami bowiem i mądrość dotyczy rzeczy ludzkich, tak jak wiedza odnosi się do spraw boskich. Dla Augustyna w istocie i wiedzą, i mądrością jest zawsze Chrystus.

Jeśli więc różnica pomiędzy mądrością i wiedzą polega na tym, że mądrość odnosi się do rzeczy Boskich, wiedza do ludzkich, to tak jedną, jak i drugą widzę w Chrystusie, a wraz ze mną chyba i każdy wierzący. (...) A więc wiedzą naszą i umiejętnością jest Chrystus. I mądrością również jest Chrystus. On wpaja nam wiarę, która odnosi się do rzeczywistości mających miejsce w czasie. I On również objawia nam prawdę o wiecznych rzeczywistościach. Przez Niego do Niego dochodzimy, przez wiedzę dążymy do mądrości, a przy tym nie oddalamy się od jednego i tego samego Chrystusa, „w którym ukryte są wszystkie skarby mądrości wiedzy” (Kol 2,3)⁴⁶.

Wiedza i mądrość nie umniejszają w niczym głębokiego zmysłu tajemnicy, którego wyczuciem odznacza się Augustyn w rozważaniu spraw ludzkich i boskich.

7. Mądrość mistyczna

Znamienną cechą wypowiedzi Augustyna na temat mądrości jest ich mistyczna głębia⁴⁷. Augustyn, jak to widzimy już w ostatnim dialogu napisanym w Cassiciacum, tj. w *Solilokwiach*, potrafi rozważać o sprawach najgłębszych i najistotniejszych. I tam właśnie, gdzie łączy się ze sobą spekulacja filozoficzna z modlitwą, tam objawia się także nieopowtarzalna głębia duchowa Augustyna.

Tyś jest, Boże, Mądrością, w Tobie i dzięki Tobie, i przez Ciebie mądre jest wszystko, co jest mądre. (...) Tyś jest, Boże, Światłością nadzmysłową, w Tobie i dzięki Tobie, i przez Ciebie staje się jasne dla rozumu wszystko, co jest dla niego jasne. (...) Boże odwrócić się od Ciebie – to upaść, do Ciebie zwrócić się – powstać, trwać w Tobie – to istnieć. Boże, Ciebie porzucić – to umierać, do Ciebie powracać – to ożywać, w Tobie mieszkać – to żyć. (...) Boże, Ciebie opuścić – to zginąć, o Tobie pamiętać – to miłować, a widzieć Ciebie – to posiadać. Boże, do Ciebie wzywa nas wiara, podnosi nadzieja, z Tobą łączy nas miłość⁴⁸.

Po raz pierwszy o mistycznych przeżyciach niematerialnej transcendencji dowiedział się Augustyn z lektury pism Plotyna i Porfiriusza (*libri platoniorum*) przetłumaczonych na łacinę przez Mariusza Wiktoryna⁴⁹. W VII księdze swoich *Wyznań* Augustyn opisuje dokładnie, jak poprzez lekturę książek platoników – na drodze introspekcji i dialektycznego wycofania się ze świata zewnętrznego i wejścia w bogactwo swojego wnętrza, poprzez uwolnienie się od tego, co niższe i zmysłowe, a wejście w przestrzeń świata

46 Augustyn, *O Trójcy Świętej*, 416–417 (XIII, 19.24); Sylwester Jaśkiewicz, *Św. Augustyn – poszukiwanie Boga* (Katowice: Wydawnictwo św. Jacka, 2012), 86.

47 Piccolomini, Monopoli, *L'Attualità di Agostino*, 47.

48 Augustyn, *Solilokwia*, I, 3, w: DF, 240–241.

49 Henry Chadwick, *Augustyn*, tłum. Tadeusz Szafrński (Warszawa: Prószyński i S-ka SA, 2000), 38–39; Kijewska, *Święty Augustyn*, 74–79.

umysłowego – stał się uczestnikiem krótkotrwałej wizji wiecznej prawdy i niewypowiedzianego piękna⁵⁰. W identyczny niemal sposób, w XI księdze *Wyznań*, Augustyn opisze swoją kontemplację Przedwiecznego Słowa – Mądrości i Prawdy.

Właśnie Ono jest tym początkiem, Boże, w którym niebo stworzyłeś i ziemię. Stworzyłeś je w Słowie Twoim, w Synu Twoim, w Mocy Twej, Mądrości i Prawdzie – w jakiś cudowny sposób przemawiając i w jakiś cudowny sposób czyniąc. Któż to pojmie? Któż to wysłowi? Czym jest to osobliwe światło, które chwilami mi rozbłyska i serce mi przeszywa, nie raniąc go? Drzę wtedy z lęku, a zarazem płonę tęsknotą. Drzę z lęku, bo jestem tak odmienny od niego. Lecz w takiej mierze, w jakiej jestem do niego podobny, jego ogniem płonę. To Mądrość, Mądrość niekiedy przede mną rozbłyska, rozdzierając zasłonę ciemnych chmur, które potem znowu mnie spowijają i przytłaczają brzemieniem kary za moje grzechy⁵¹.

Nieodłącznym elementem mistycznej kontemplacji Augustyna, podobnie jak dla Plotyna i całej tradycji platońskiej, jest motyw światłości⁵². Bóg Mądrość to niewyczerpane Źródło światłości, która pociąga, ale i onieśmiela, uwzniośla, ale i rodzi poczucie małości i niegodności. Mądrość, jako światłość, nie tylko prowadzi człowieka przez życie, ale i kiedyś objawi się w całej swej pełni. Augustyn, opisując swoje przeżycie mistyczne, jakiego stał się uczestnikiem wraz ze swoją matką Moniką w Ostii, uchyla „kurtynę” wieczności.

I jeszcze wyżej wstępowaliśmy, przez cały ten czas rozmyślając i mówiąc z zachwytem o Twoich dziełach. Doszliśmy do naszych dusz i przekroczyliśmy je, aby dotrzeć wyżej, do krainy niewyczerpanej obfitości, gdzie na wieki karmisz Izraela pokarmem prawdy i gdzie życiem jest owa Mądrość, przez którą staje się wszystko, co kiedykolwiek było i co jeszcze będzie. Ona zaś sama nie staje się, lecz tak jest, jak była, i tak zawsze będzie⁵³.

Życiem wiecznym jest Bóg Mądrość, a jakiegokolwiek, choćby najbardziej mistyczne, spotkanie z Nim może być tylko chwilowe. Choć Augustyn mówi tylko o „chwilowym dotyku myślą”⁵⁴, to jednak przeżycie to pozostawiło w nim niezatarty ślad. Bycie doskonałym miłośnikiem i uczniem Bożej Mądrości dokonuje się na drodze nawrócenia, a więc zwrócenia się ku Bogu i oczyszczenia. Trzeba, aby „oko umysłu” było czyste, aby widziało dobrze światło⁵⁵. Oczyszczyć się to nic innego jak uwolnić się od wszystkich pragnień tego świata. Prawdziwym *spiritus movens* mądrości mistycznej jest miłość. Augustyn zaleca miłość jako najbardziej pewną drogę prowadzącą do Mądrości.

50 Augustyn, *Wyznania*, 120–121 (VII, 10).

51 Augustyn, *Wyznania*, 224 (XI, 9).

52 Kijewska, *Święty Augustyn*, 83.

53 Augustyn, *Wyznania*, 167 (IX, 10).

54 Augustyn, *Wyznania*, 168 (IX, 10).

55 O „oku duszy” w odniesieniu do świata idei mówił już Platon. Kijewska, *Święty Augustyn*, 84.

Zakończenie

Mądrość należy do tych zagadnień, którym Augustyn poświęcił się z całą pasją. Pasję tę, na wzór starożytnych myślicieli antycznych, wyraża najlepiej słowo „miłość”, a potwierdza przypisany również sobie tytuł *amator sapientiae*. Augustyn umiłował mądrość, bo w pierwszej kolejności poświęcił jej prawie pięćdziesiąt sześć lat swoich wytrwałych poszukiwań. Poczynając od momentu jej odkrycia w lekturze *Hortensjusza* w dziewiętnastym roku życia, kroczył on za mądrością po śladach najpierw wielkich myślicieli antycznych, zwłaszcza filozofów platońskich i neoplatońskich. W drugiej fazie poszukiwań, a więc od momentu nawrócenia, pierwszoplanowym przewodnikiem w drodze do odkrytej już wcześniej „nieśmiertelnej Mądrości”, stanie się dla Augustyna powaga Pisma Świętego i autorytet wiary katolickiej.

Myśliciel z Tagasty, za Cyncerem, rozumie mądrość jako wiedzę spraw ludzkich i boskich, a sięgając do Platona utożsamia ją z trudną do wyrażenia lub pojęcia światłością umysłu. Mądrość jest tak ściśle związana z duszą, że stanowi nie tylko jej miarę, ale i największe dobro. Niejednokrotnie w swoich rozważaniach Augustyn utożsamia prawdziwą mądrość z prawdą, która ze swej strony prowadzi do najwyższego Dobra. Osiągnięcie najwyższego Dobra domaga się jego uprzedniego poznania, a samo poznanie łączy się z miłością. W ten sposób mądrość jako poznanie i umiłowanie tego, co trwa wiecznie i jest niezmiennie, prowadzi do samego Boga, najwyższej i niezmiennej Mądrości. Podstawowy podział mądrości, jaki znajdujemy u myśliciela z Tagasty, jest dwuwymiarowy, w którym mądrość ludzką albo naturalną (poznanie Boga i duszy) dopełnia mądrość Boska albo nadprzyrodzona (poznanie Boga, samego Chrystusa, który jest Prawdą).

Choć w *itinerarium* duchowe św. Augustyna wpisuje się wiele ważnych wydarzeń i przeżyć, to jednak nie ulega wątpliwości, że lektura dialogu Cyncerona *Hortensjusz* w czasie studiów kartagińskich w 377 roku stanowi moment przełomowy. I tak jak umiłowanie mądrości przez Augustyna objawiło piękno jego wnętrza, piękno jego duszy, tak również pozwoliło wydobyć na światło dzienne kryjące się w każdym człowieku pragnienie nieskończoności. Poznawaniu duszy, a także poznawaniu samego Boga, Augustyn pozostał wierny aż do końca swego życia. To dzięki duszy, dzięki jej najdoskonalszej części, jaką jest umysł lub intelekt, możliwe jest dotarcie do filozoficznej albo też intelektualnej kontemplacji mądrości, która prowadzi do krainy pełnego szczęścia. Teologiczna kontemplacja mądrości przez duszę tym odróżnia się od filozoficznej i ją przewyższa, że w ostatecznym rachunku odsłaniająca się przed duszą mądrość nie jest niczym innym jak samym Bogiem, Wcielonym Słowem Jezusem Chrystusem. Zarówno kontemplacja filozoficzna, jak i teologiczna mądrość ma dla Augustyna także wyraźny odcień mistyczny. Tak jak kiedyś dla Platona, tak również dla Augustyna integralnym elementem mądrości mistycznej jest wszystko ogarniająca i przenikająca światłość, której choćby tylko „chwilowy dotyk myślą” pozostawia w duszy niezatarty ślad i skłania do oczyszczenia. Najbardziej wskazaną drogą prowadzącą do Bożej Mądrości jest droga miłości.

Bibliografia

- Augustyn. *O nauce chrześcijańskiej*, tekst łac.-pol. Tłum. Jan Sulowski. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1989.
- Augustyn. *O porządku*. Tłum. Józef Modrzejewski. W: *Św. Augustyn. Dialogi filozoficzne*, oprac. Władysław Seńko, 155–233. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2001.
- Augustyn. *O Trójcy Świętej*. Tłum. Maria Stokowska. Kraków: Wydawnictwo Znak, 1996.
- Augustyn. *O wolnej woli*. Tłum. Anna Trombala. W: *Św. Augustyn. Dialogi filozoficzne*, oprac. Władysław Seńko, 493–649. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2001.
- Augustyn. *O życiu szczęśliwym*. Tłum. Anna Świderkówna. W: *Św. Augustyn. Dialogi filozoficzne*, oprac. Władysław Seńko, 15–50. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2001.
- Augustyn. *Objaśnienia psalmów (124–150)*. Tłum. Jan Sulowski, oprac. Emil Stanula. Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy T. 42/1. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1986.
- Augustyn. *Przeciw akademikom*. Tłum. Katarzyna Augustyniak. W: *Św. Augustyn. Dialogi filozoficzne*, oprac. Władysław Seńko, 57–150. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2001.
- Augustyn. *Soliloquia*. Tłum. Anna Świderkówna. W: *Św. Augustyn. Dialogi filozoficzne*, oprac. Władysław Seńko, 239–305. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2001.
- Augustyn. *Soliloquiorum libri II, Patrologiae Latine* 32, ed. Jacques Paul Migne, 869–904. Paris: Venit apud editorem in vico dicto Montrouge, 1887.
- Augustyn. *Wybór mów. Kazania święteczne i okolicznościowe*. Tłum. Jan Jaworski, oprac. Emil Stanula. Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy T.12. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1973.
- Augustyn. *Wyznania*. Tłum. Zygmunt Kubiak. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1978.
- Catapano, Giovanni. „Filosofia, Idea di”. W: *Agostino. Dizionario enciclopedico*, ed. Allan Fitzgerald, edizione italiana a cura di Luigi Alici, Antonio Pieretti (730–733). Roma: Città Nuova Editrice, 2007.
- Chadwick, Henry, *Augustyn*. Tłum. Tadeusz Szafranski. Warszawa: Prószyński i S-ka SA, 2000.
- Curley, Augustine. „Cicerone, Marco Tullio”. W: *Agostino. Dizionario enciclopedico*, ed. Allan Fitzgerald, edizione italiana a cura di Luigi Alici, Antonio Pieretti (395–399). Roma: Città Nuova Editrice, 2007.
- Di Berardino, Angelo. „Cassiciaco”. W: *Agostino. Dizionario enciclopedico*, ed. Allan Fitzgerald, edizione italiana a cura di Luigi Alici, Antonio Pieretti (347–348). Roma: Città Nuova Editrice, 2007.
- Doni, Rudolfo. *Święty Augustyn. Poszukiwanie prawdy. Biografia*. Tłum. Lucyna Rodziewicz. Kraków: Wydawnictwo M, 2003.
- Gilson, Étienne. *Wprowadzenie do nauki świętego Augustyna*. Tłum. Zygmunt Jakimiak. Warszawa: Wydawnictwo PAX, 1953.
- Jan Paweł II. „List apostolski «Augustinum Hipponensem»”. *L'Osservatore Romano* wyd. polskie 7, 9 (1986): 3–9.
- Jaroszyński, Piotr. „Od sophia do philospohia”. *Człowiek w Kulturze* 17 (2005): 145–157.

- Jaśkiewicz, Sylwester. *Św. Augustyn – poszukiwanie Boga*. Katowice: Wydawnictwo św. Jacka, 2012.
- Kaczmarek, Tomasz. „Racjonalny charakter wiary według św. Augustyna”. *Vox Patrum* 34, 61 (2014): 427–440.
- Kijewska, Agnieszka. *Święty Augustyn*. Warszawa: Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, 2007.
- Kołosowski, Tadeusz. „Droga świętego Augustyna do wiary”. *Seminare* 10 (1994): 177–190.
- Kowalczyk, Stanisław. *Człowiek i Bóg w nauce świętego Augustyna*. Warszawa: Wydawnictwo Ośrodka Dokumentacji i Studiów Społecznych ODiSS, 1987.
- Międzynarodowa Komisja Teologiczna. *Teologia dzisiaj: perspektywy, zasady i kryteria*. Tłum. Krzysztof Stopa. Kraków: Wydawnictwo Księży Sercanów DEHON, 2012.
- Misiarczyk, Leszek. „Św. Paweł i «Corpus Paulinum» w «itinerarium spirituale» św. Augustyna”. *Studia Płockie* 37 (2008): 67–79.
- Piccolomini, Remo, Natalino Monopoli. *L'Attualità di Agostino. Commento alla Lettera apostolica Agostino d'Ipbona di Giovanni Paolo II*. Roma: Città Nuova Editrice, 2005.
- Reale, Giovanni. *Agostino. Amore Assoluto e „Terza Navigazione”*. Milano: Bompiani Editore, 2000.
- Sienkiewicz, Edward. „Mądrość konieczną korektą ludzkiej wiedzy i źródłem szczęścia według św. Augustyna”. *Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie* 17 (2011): 151–160.
- Witkowska, Aleksandra, „Itinerarium”. W: *Encyklopedia katolicka*. T. 7 (kol. 551). Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1997.